

Mient Jan Faber

Er op &
er onder

Kroniek VAN EEN
GEREFORMEERDE JONGEN

© 2014 Uitgeverij Kok – Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp en boekverzorging: Garage BNO

ISBN 978 90 435 2301 1

ISBN e-book 978 90 435 2302 8

NUR 680/700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding

Toen iemand mij benaderde met de vraag of ik vanuit mijn persoonlijke ervaring een boek wilde schrijven over de ondergang van de gereformeerde zuil, heb ik niet lang gearzeld. Niet omdat ik de tekst al in mijn hoofd had zitten en deze vlot aan het papier zou kunnen toevertrouwen. Eerder omgekeerd. Ik had geen uitgesproken idee over wat ik dan zou moeten schrijven. Ik heb namelijk mijn gereformeerde verleden niet de rug toegekeerd! Waarom zou ik? Misschien niet omdat ik nooit het gevoel gehad heb er met hart en ziel toe te (moeten) behoren. En dat is niet negatief bedoeld. Maar ik heb bewust en veelal onbewust het menselijk bestaan als een open boek beschouwd, zonder einde, dat je niet uitgelezen krijgt. De wereld is veranderd en ook ik denk met het verstrijken der jaren niet meer hetzelfde over tal van zaken. Maar ik voel geen enkele drang om daarom mijn verleden de rug toe te keren. Wel heb ik de behoefte een aantal gebeurtenissen die mij in het voorbijgaan zijn opgevallen wat nauwkeuriger onder de loep te leggen, al was het maar vanwege hun gruwelijke bijkomstigheden.

Ik ben opgegroeid in Coevorden, in een klassiek calvinistisch milieu. Mijn ouders waren nauw verbonden met een vermaarde drie-eenheid: de gereformeerde kerk, de ‘School met de Bijbel’ en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Van dat milieu is nog maar weinig terug te vinden in ons land. Weliswaar zijn ook mijn kinderen gedoopt in de gereformeerde kerk, maar de kinderen van mijn kinderen zijn ‘Samen op Weg’ en ‘Grieks or-

thodox', of in het geheel niet gedoopt. Van de 'School met de Bijbel', waar ik vijf jaar onderwijs genoot, omdat het eerste schooljaar mij geschonken werd, is niet veel meer te zeggen dan dat zij nog wel 'christelijk' wordt genoemd en ruimere opvattingen uitdraagt dan in mijn tijd het geval was. En de ARP, waarop we vroeger zo trots waren, maar waar ik nooit lid van ben geweest, is door het CDA 'opgegeten'.

Ik ben me ervan bewust dat het van groot belang is de tekenen der tijd te verstaan. Je kunt veel gereformeerden van mijn generatie, maar zeker van de generatie van mijn ouders, mijn grootouders en mijn overgrootouders, niet begrijpen als je naast de belangrijke referentiekaders van kerk, school en gezin, de gouden eeuw en de Oranjegezindheid links zou laten liggen. De Oranjes stonden voor hen nog steeds, ondanks de nieuwe grondwet van 1848, 'bij wijze van spreken' boven de wet. Wat koningin Wilhelmina voor het land gedaan had, was welgedaan leerde ik op de Paul Krügerschool in Coevorden. Maar was dat ook zo?

Als (christelijk) geloof beleefd en gevoed wordt binnen instituties, dan zijn er vandaag de dag voor de volgelingen van Hendrik de Cock (1801-1842), Groen van Prinsterer (1801-1876) en Abraham Kuyper (1837-1920) – samengevat: de gereformeerden – nauwelijks nog omvatende instituties te vinden waaraan je je kunt vasthouden. De exclusieve verbanden van vroeger: de School met de Bijbel, de gereformeerde kerken en de Anti-Revolutionaire Partij, ze zijn niet meer.

Kort en goed, dit boek wordt een reis door, maar ook een confrontatie met een aloude geschiedenis. In het bijzonder met de vergeten of beter gezegd de tijdens mijn opvoeding (en later) weggedrukte hoofdstukken uit dat boek: de gruweldaden van de orangisten, de zegeningen van de Franse koning, het afscheid van de staatskerk, de vaandelvlucht van de Oranjes, de machteloosheid van de kerken tijdens de bezetting, de verplichte hongervinter, en na de restauratie de teloorgang van de gereformeerde zuil.

Omdat ik zelf niet maatgevend wil zijn en ook niet ben, heb ik uitgezocht in hoeverre mijn zussen en broers en onze jeugdvrienden uit Coevorden nog iets herkennen van dat oude calvinistische bolwerk, waarin zij zijn grootgebracht. Dat geldt voor de een meer dan voor de ander. Wel zijn ze allen opgevoed in de (naoorlogse) jaren met een 'vaderlandse' geschiedenis waarin de gouden eeuw en de Oranjes (onze helden, ondanks de moordpartij op de gebroeders de Witt) alle andere gebeurtenissen over-

schaduwden. Over de Franse tijd hoorde je niets op de lagere school en ook de achttiende eeuw tot en met de Tweede Wereldoorlog in de twintigste eeuw ging aan de gereformeerde basisschool – de School met de Bijbel – voorbij.

Onze gereformeerde identiteit werd beschouwd als een erfenis van het gereformeerde bestaan uit de gouden eeuw. Dat de ‘staatskerk’ zich in de negentiende eeuw tooide met de naam ‘Hervormde kerk’, was voor ons, gereformeerden, eens te meer het bewijs dat wij de ware afstammelingen waren van de (gereformeerde) kerk uit de gouden eeuw. Weliswaar waren de gereformeerde kerken een afscheiding uit de Nederlandse Hervormde Kerk, maar ik herinner me geen enkele onderwijzer of dominee die dat onderwerp in mijn (lagere) schooltijd (1946-1952), al was het maar terloops, aanroerde. Kort door de bocht werd geconstateerd dat de tachtigjarige godsdienstoorlog resulteerde in een gereformeerd Nederland en wij waren de ware nakomelingen daarvan. In het vervolgonderwijs werd het beeld enigszins genuanceerd, maar dankzij de ‘stampmethode’ waarmee de oude glorie erop de basisschool was ingehamerd, niet echt gecorrigeerd. De moderne geschiedenis, ja zelfs de meest dramatische periode uit onze geschiedenis, met een streep onder ‘dramatisch’ gezien de massale moord op de Joden, kwam überhaupt niet aan de orde. Begrijpelijk? De schoolboeken daaromtrent moesten nog geschreven worden.

Aan de hand van een geschiedbeschrijving waarin het accent valt op dat wat verzwegen werd en/of nog niet was opgetekend, heb ik dit boek geschreven, vanuit het besef dat het de hoogste tijd wordt zaken te benoemen die in mijn kringen te lang zijn blijven liggen, bewust dan wel onbewust.

Om te beginnen heel in het kort en bij wijze van intermezzo, een tableau van het reilen en zeilen van familieleden en vrienden uit mijn jeugd die trouw zijn gebleven dan wel ontrouw zijn geworden aan de klassieke gereformeerde leer waarbinnen zij zijn opgevoed.

Mijn oudste zus Willy (1939) is traditioneel gereformeerd gebleven in haar gedragspatronen. Van jongs af aan ging ze zondag, zonder te mopperen, twee keer ter kerke, maandag naar catechisatie waar de Heidelbergse Catechismus geleerd werd, en woensdag naar de mv (Meisjesvereniging). Ze ging nooit ‘uit’, zoals dat genoemd werd. In 1960 verliet ze het ouderlijk huis om te worden opgeleid tot verpleegster. Ze oefende dit mooie beroep uit in Hardenberg, daarna in Kampen en ten slotte in Groningen, alwaar ze

in 1972 haar latere echtgenoot, Bert Kort, ook gereformeerd, tegenkwam. Willy en Bert kregen twee kinderen. Ze zijn lid van de PKN (Protestantse Kerk in Nederland) en gaan trouw ter kerke. Ze bidden om Gods zegen over de maaltijd, lezen in de Bijbel en danken de goede God na afloop van de maaltijd. Willy is actief in de protestantse vrouwenbond. Het secularisatieproces uit de jaren zestig heeft geen greep op haar gekregen.

Dat geldt ook voor haar vriendin Martine Bril (1939). Martine heeft net als Willy bij dominee Bouwhuis belijdenis van haar geloof afgelegd. Eind jaren vijftig vertrok ze naar Haarlem om bij de spoorwegen te gaan werken. Daar heeft ze 'ene' Peter ontmoet. Peter was in het bezit van 'dure' auto's. Op een late avond randde hij Martine aan. Martine ging terug naar Coevorden en in het Aleida Kramer Ziekenhuis werd vastgesteld dat ze zwanger was. Terug in Haarlem vertelde ze Peter dat zij 'moesten' trouwen. Daarop is Peter met de noorderzon vertrokken. Later kwam uit dat hij in IJmuiden woonde, getrouwd en gereformeerd was, vijf kinderen had en tweedehands auto's (ver)kocht. Na de bevalling is Martine met haar dochtertje Elfriede in Coevorden gaan wonen. Op aanraden van haar moeder heeft ze een advertentie in de krant geplaatst: 'echtgenoot gezocht'. Bijna honderd mannen meldden zich. 'Ik heb de brieven met foto's op de grond gegooid en tegen Elfriede gezegd: zoek papa maar!' In Zwolle heeft ze drie kandidaten uitgenodigd, een voor een uiteraard, in hotel Geitenbeek tegenover het station. Om beurten zijn ze vervolgens in Coevorden geweest en zondags mee ter kerke gegaan. En vervolgens afgewezen. Omdat een alleenstaande moeder 'not done' was, is Martine toch maar op een vrijgezellenclub gegaan. 'Daar konden geïnteresseerden me "live" aanschouwen. Alleen de kaartjesverkoper Johan, een oudere man, beviel me. En met deze godloze Johan ben ik later getrouwd.' Een verzoek aan dominee Van der Kolk om in de gereformeerde kerk van Coevorden te mogen trouwen, werd echter afgewezen. Toen zei Johan: 'Als we niet in de kerk mogen trouwen, dan trouwen we niet-kerkelijk! Toen mocht het alsnog!' Op het gemeentehuis werd het huwelijk voltrokken door mijn vader. Martines geloof in de God van de Bijbel en haar betrokkenheid bij de kerk bleven onaangetast.

Mijn vriend Kees van Es (1939) was de vrucht van wat toen nog heette: een 'gemengd' huwelijk. Vader van Es was gereformeerd terwijl moeder van Es rechtzinnig hervormd (Gereformeerde Bond) was. Kees kan zich nog herinneren dat hij, als jochie van zes, samen met zijn broertjes gedoopt werd in de Nederlandse Hervormde Kerk te Den Helder. 'Die dag

besloot ik nooit meer van de suiker te snoepen, omdat ik nu een kindje van Jezus was.’ Het gezin verhuisde naar Coevorden, waar pa van Es leraar werd aan de ambachtsschool. In de Nederlandse Hervormde Kerk kon je kiezen uit twee richtingen, een rechtzinnige en een vrijzinnige. Kees had een duidelijke voorkeur voor de vrijzinnige dominee. Hij ging zelfs nog een stap verder en noemde zichzelf ‘lichtzinnig’. De strakke (huis)regels lapte hij aan z’n laars als de sancties niet opwogen tegen het genoegen van de overtreding. Op aandringen van zijn ouders ging hij wel naar de zondagsschool en ook naar de belijdeniscatechisatie. Maar belijdenis van z’n geloof heeft hij nooit afgelegd. ‘Op mijn zestiende twijfelde ik al ernstig aan het bestaan van God.’

Met een HBS-diploma op zak, vertrok Kees naar Eindhoven om bij Philips te gaan werken. Daar werd hij verliefd op José, een rooms-katholiek meisje. ‘Haar ouders waren gekant tegen een gemengd huwelijk en dus besloot ik katholiek te worden. Ik ging op cursus bij katholieke paters en probeerde de aanbidding van Maria en andere heiligen in te passen in mijn wereldbeeld. Het lukte niet. De apostel Paulus was veel te streng. Toen hebben we de rollen omgedraaid en is José hervormd geworden, tot ergernis van haar ouders.’ In 1964 voltrok de Coevordense gemeenteambtenaar Faber, mijn vader, het huwelijk van Kees en José voor de burgerlijke stand; de kerkelijke bevestiging vond in de Nederlandse Hervormde Kerk plaats. De familie van José boycotte de bruiloft. Het huwelijk van Kees met José hield geen stand, ondanks twee juweeltjes van kinderen. Vader van Es was razend: ‘Jongen, een Van Es laat zijn vrouw niet in de steek!’ Maar dat deden vier van zijn vijf zonen wel. Na nog een mislukt huwelijk volgde een reis om de wereld en is Kees getrouwd met de Javaanse Titi. ‘Ons huwelijk is niet “gemengd”,’ zegt hij. ‘We zijn er namelijk van overtuigd dat mens en dier er alleen voor staan, zonder God.’

Voor mij (Mient Jan, 1940) begon het secularisatieproces in de jaren vijftig. Mijn ouders stuurden me in 1953 naar het christelijk lyceum in Emmen, een streekschool, twintig kilometer verwijderd van Coevorden. Zij accepteerden, al dan niet bewust, dat hun zoon het leefpatroon van de gereformeerde gezindte (deels) achter zich liet. De Jongelingsvereniging (JV), waar mijn generatie werd klaargestoomd voor een toekomst in de gereformeerde zuil, heb ik nooit bezocht. Evenmin ben ik lid geweest van de ARJOS, de jongerenafdeling van de ARP. Het lyceum in Emmen met veel buitenschoolse activiteiten, met sport en (toneel)spel en niet te vergeten

de vrije keuze en omgang met vrienden en vriendinnen, betekende een cultuurbreuk op jonge leeftijd. Ik was ‘half’ verhuisd, een groot deel van de dag uit het zicht van familie, burens en pottenkijkers. Thuis bewandelde ik de middenweg. Zondagmiddag ging ik bij gelegenheid ‘stiekem’ nog even naar de verrichtingen van de voetbalclub Germanicus kijken, spurtte twintig minuten later van het voetbalveld naar de kerk en schoof klokslag drie uur in de Faber-bank aan de zijvleugel, recht tegenover de ouderlingenbank, waar vader was gezeten.

De breuk met de gereformeerde traditie werd verdiept toen ik in 1959 in Amsterdam neerstreek om aan de Vrije Universiteit (vu) te gaan studeren. Wat ik precies zou gaan studeren was van secundair belang, het zou via scheikunde en natuurkunde uiteindelijk wiskunde worden. Voor mijn ouders was doorslaggevend dat ik een opleiding zou krijgen aan de vu, de kroon op het calvinistische bolwerk. In het kamertje van 2x4 meter in de Allard Piersonstraat 81, waar ik onderdak vond voor 35 gulden per maand, kwamen geheel onverwachts twee ouderlingen mij welkom heten in de gereformeerde kerk van Amsterdam-Zuid. Maar de koude en lege banken in de veel te grote, half gevulde Waalkerk werden al gauw ingeruild voor de kleine, knusse, overvolle staantribunes in De Meer, waar de buitenspelers Sjaak Swart op rechts en Piet Keizer op links later, in het rood-witte Ajax-tenue, hun hemelse voetbalkunsten op de grasmat ontvouwd.

Toevallig of niet, de boodschap van de pedagoog Jan Waterink (1890-1966) aan de nieuwe lichting studenten, om te waken voor het wulpse vrouwendom in de grote stad en een levensgezellin te zoeken in de buurt van de nieuwe, moderne ‘gereformeerde’ verpleegstersschool van het vu-ziekenhuis, werd uiteindelijk, wonder boven wonder, geheel toevallig, wel opgevolgd.

Op de sociëteit van het vu-corps liep een studentenpredikant rond die de aandacht trok met nieuwe inzichten. Bovendien was Harry Kuitert gezegend met een logische redeneerstijl, heel boeiend voor een student in de wiskunde. Zijn stelling: ‘Alles dat over Boven wordt gezegd, komt van Beneden’¹, betekende het afscheid van een dogmatiek die dwingend

---

1 Kuitert, *Zonder geloof vaart niemand wel*, Baarn, 1974.

in plaats van bevrijdend was. Het bewijs van Gods bestaan kan noch door de kerk noch door de mens worden geleverd. In de jaren zestig boette de exclusieve relatie met God, opgeëist door kerkgenootschappen, snel aan betekenis in. Je vond 'God' daar waar je hem zocht: in de muziek, in de sport en bij andere opwindende gebeurtenissen. Het godsbesef was niet meer aan een kerkgenootschap gebonden.

Mijn broer (Gerrit, 1942) heeft een handicap; hij is autist. Hij is in zichzelf gekeerd en ordent zijn bestaan met vaste, veelal godsdienstige leefpatronen. Zo heeft hij een grote, groeiende verzameling preken waarvan hij er iedere dag (ten minste) één leest. Op aandrang van zijn moeder heeft Ger belijdenis van zijn geloof gedaan. 'Ik was er niet aan toe', zegt hij nu. 'Toen ik voorafgaand aan de openbare belijdenis voor een delegatie van de kerkenraad moest verschijnen, beantwoordde dominee De Jong zelf de aan mij gestelde vragen. Zonder een woord te zeggen haalde ik het toelatingsexamen.' Na het behalen van het diploma 'timmeren' op de christelijke ambachtsschool in Hardenberg hebben vader en moeder een baan voor Ger gezocht. Met behulp van gereformeerde contacten werd hij van het ene naar het andere baantje geschoven. Eerst op de tekenkamer bij de Dienst Gemeentewerken (directeur: Zwering, gereformeerd). Daarna komkommers plukken in het tuincentrum van de familie De Jong, in Erica (aangetrouwde familie van moeder). Toen hulpje van de gereformeerde sluiswachter Knol aan het Stieltjeskanaal. Vervolgens magazijnbediende bij de metaalfabriek Van de Wetering (directeur Van Middelkoop, gereformeerd). 'In dat magazijn heb ik acht jaar gewerkt, tot de directeur zei dat het dienstverband niet kon worden verlengd omdat er meer van mij verlangd werd', zegt Gerrit. Die jobstijding was voor moeder aanleiding om de fiets te pakken en bij Van Middelkoop haar beklag te doen. Ze kon het niet verkroppen dat een gereformeerde broeder geen mededogen met haar autistische zoon had. Maar Coevorden was 'klaar' met Gerrit. Tegen wil en dank moest hij 'emigreren'. Hij verliet hij het ouderlijk huis en werd ten slotte ondergebracht bij de sociale werkplaats Presikhaaf, in Arnhem.

Het vinden van een woonplek, waar zijn handicap werd begrepen, was moeilijk in Arnhem en omstreken. Achtereenvolgens bivakkeerde Ger in een Arnhems pension met huiselijk verkeer; in de eenzame woning van mevrouw Meijer (Velp), zonder huiselijk verkeer; in huis bij de familie Groeneveld (Velp) met een teveel aan huiselijk verkeer en een te

grote interesse in het geld van Ger. Naast een bedrag voor kost en inwoning, ‘leenden’ ze nu en dan geld van hem. Op papiertjes werd geschreven hoeveel het echtpaar, de schoonzoon en de werkloze kleinzoon geleend hadden en hoeveel rente zij aan Ger verschuldigd waren. Maar niet wanneer de schuld moest zijn afgelost. Op een kwade dag werd Ger op straat gezet en moest er hals over kop een alternatief adres gevonden worden. In de boerderij van Henk IJkhout, een paar kilometer buiten Elst, belandde hij in een schemerdonker kamertje, zonder raam, op zolder. De boerderij van Henk was een vluchthaven voor mannen die elders niet meer welkom waren. Het ‘uitschot’ van de samenleving, zo typeerde Ger hen. Geen kwaad woord over Henk, maar toen Henk een weekend van huis was, heeft één zo’n gast midden in de nacht de deur van de kamer van Ger geforceerd. Hij eiste de autosleutel. Om zijn eis kracht bij te zetten heeft hij Ger in elkaar geslagen met een ijzeren voorwerp en is er vervolgens met de auto vandoor gegaan. Later die dag heeft de politie het wrak van de auto teruggevonden en werd Ger in het ziekenhuis behandeld.

Sinds maart 2008 woont Ger in een verzorgingstehuis in Malden en komt hij tot rust. Hij is opgevangen door de Nederlands Gereformeerde Kerk en is een van de hulpkosters bij de zondagse erediensten. Met Kerst gaat Ger naar een baptistenbijeenkomst in Ter Apel en in de zomer bezoekt hij een Bijbelconferentie van de stichting Het Morgenrood, in Wuppertal, onder leiding van dominee Klein Haneveld. Een paar jaar geleden heeft hij zich opnieuw laten dopen, door onderdompeling.

Wim Bennink (1941) is de vriend van Ger. Een gearrangeerde vriendschap. Op een goede dag heeft vader Faber de stoute schoenen aangetrokken en aan mevrouw Bennink gevraagd of haar zoon Wim zo nu en dan met Ger zou willen spelen. Het antwoord was positief. Wat de vader van Wim ervan vond, werd niet gevraagd. De heer Bennink had niet veel op met de Cocksen. Hij was in zijn hart nog steeds hervormd, maar omwille van zijn vrouw ooit gereformeerd geworden. Na afloop van de gereformeerde kerkdienst op zondagmorgen stuurde hij zijn zootje Wim steevast nog even naar de hervormde zondagschool.

Wim was geknipt voor boekhouder. Dat lieten de rapportcijfers op de ULO al zien. In 1958 – hij was net 17 jaar – verhuisde hij naar Den Haag om bij de Centrale Directie van de PTT te gaan werken. Omdat gereformeerden niet op zondag (mogen) reizen, nam Wim maandag de eerste trein – van 5.30 – uit Coevorden en meldde zich om 10 uur op kantoor in Den Haag.

Tamelijk laat zou je denken. Maar zijn orthodox-hervormde chef had hem voorgesteld om de middagpauze tot een half uur te beperken. Dan kon hij, in plaats van op zaterdagmiddag en zondagavond, op zaterdagochtend en maandagochtend heen en weer naar Coevorden reizen, en zodoende nog iets aan z'n weekend hebben.

Na de verplichte militaire dienst bleef Wim in Eibergen achter, waar hij Ina Bosklopper, de dochter van een bekende verzetsfamilie uit de oorlog, ontmoet had. In december 1964 zijn ze getrouwd. Wim zette een eigen assurantiekantoor op en werd daarnaast actief in de kerk. Hij is zes jaar 'leider/lijder' geweest van de knapenvereniging in Eibergen. 'Het "verval" was al goed merkbaar', zegt hij. 'Maar ook bij mij thuis veranderden de gewoonten. Toen de kinderen klein waren lasen we één keer per dag uit de kinderbijbel en één keer per dag uit de "gewone" Bijbel. We lasen de Bijbel van kaft tot kaft. Nu lezen we nog sporadisch iets uit de Bijbel. Bidden deed je vroeger voor en na het eten. Altijd hardop. Later gingen we over tot een stil gebed. Nu bidden en danken we tegelijk. Alles in één. Ook de zondagsrust – niet fietsen op zondag, enzovoorts – is allang niet meer heilig voor ons.'

Mijn zus Tjerkje (1944-2007) is te vroeg overleden. Ze was een begenadigd onderwijzeres, getrouwd met Evert van de Beek, die ooit als kwekeling bij haar op school het vak geleerd had, en moeder van twee geadopteerde kinderen, Berton en Christie. Als spil van de familie Faber was Tjerkje onmisbaar. Zeker, ze was geseculariseerd, in de kerk kwam ze zelden, maar het verhaal van haar sterven laat ook iets anders zien. Ze heeft een gevecht met de dood gevoerd, tot over de rand van de dood heen. Keer op keer heeft ze gezegd dat ze op haar begrafenis niet alsnog de hemel in gepreekt wilde worden; ze had afscheid genomen van dat 'gereformeerde' perspectief. Het klassieke verhaal over een leven na de dood, dat haar met de paplepel – thuis, op school, in de kerk – was ingegoten, had ze naar het rijk der fabelen verwezen. Toen ik de ziekenhuiskamer binnenstapte waar ze lag te vechten tegen en te wachten op de dood, riep ze: 'Jij gaat hier niet meer weg!' Ik ben gebleven tot ze overleed. Drie dagen voor haar sterven kwam Erik, een oude vriend uit Papendrecht, langs. Hij was predikant en werd gevraagd om straks, als de dood gewonnen zou hebben, de uitvaart te begeleiden. We zaten aan weerskanten van haar bed. Tjerkje hield de ogen gesloten. Mijn hand rustte op haar voorhoofd. Het was lang stil. Toen zei Erik: 'Vind je het goed als ik je de zegen van Christus meegeef?'

Tjerkjes ogen bleven gesloten, ze reageerde niet. Terwijl Erik zijn hand op haar voorhoofd legde, trok ik de mijne terug. ‘Je mag jouw hand best op haar voorhoofd laten liggen’, zei Erik. Vervolgens sprak hij de zegen over haar uit: ‘De Heere zegene je en behoede je, de Heere doe zijn aangezicht over je lichten, en zij je genadig, de Heere verheffe zijn aangezicht over je en geve je vrede.’ Het is stil om ons heen. Erik stapt op. Tjerkje reageert niet. De volgende ochtend zit ik naast haar bed, praat zachtjes en neurie een kinderliedje. Plots slaat ze haar ogen op en fluistert: ‘Jij mocht gister je hand op mijn voorhoofd houden bij de zegen.’ Ik schiet vol. Ze refereert aan het diepste religieuze moment dat zij en ik ooit samen hebben beleefd, nota bene in aanwezigheid van een dienaar van het woord, een kerkelijke autoriteit. Voor even hadden we het pad van de secularisatie verlaten.

Gea Rigtering (1943) was de hartsvriendin van Tjerkje. Ze is in Schoonebeek geboren, als zesde uit een rij van tien kinderen. Haar ouders hadden een manufacturenwinkel. Dat was niet genoeg om een groot gezin te onderhouden. Dus werkte haar vader bij de Nederlandse Heidemaatschappij, op de loonadministratie. Toen hij werd overgeplaatst naar Coevorden is het winkeltje van de hand gedaan. ‘Ik heb Tjerkje op catechisatie ontmoet. We liepen na afloop dezelfde kant op. Ik herinner me nog hoeveel lol we maakten over de catechisatieles. De tien geboden werden besproken en de dominee zei dat wij tegen al deze geboden zondigden. Toen vroeg hij mij om een voorbeeld te geven van mijn zondig gedrag tegenover het zesde gebod: “gij zult niet doodslaan”. Ik zei: “Als je denkt: die en die kan opvliegen, dan zondig je tegen dat gebod.” De dominee vond het een goed voorbeeld. Eenmaal buiten hebben we gegierd van het lachen!’ De zondagen, bij de Fabers, waren oergezellig, zegt Gea. ‘Na de kerk ging iemand afwassen, iemand zorgde voor de koffie en iemand klopte de melk op. Dan gingen we zitten in een kring rond de schommelstoel van moeder die ons prikkelde aan het gesprek deel te nemen. Maar hoe gezellig het ook was, ik had toch het gevoel er niet helemaal bij te horen. Want ik ging niet meer naar school, zoals de anderen. Toen ik veertien jaar werd ben ik van de huishoudschool gehaald, omdat ik niet meer leerplichtig was. En vanaf dat moment moest ik thuis, in de huishouding, helpen. Mijn moeder wilde haar dochter voorbereiden op haar toekomstige taak van echtgenote en moeder. Gelukkig heb ik op de handelsavondschool toch nog een opleiding tot doktersassistente kunnen volgen. Tot mijn zestigste ben ik doktersassistente geweest.’

‘Fred heb ik leren kennen toen hij in het christelijk sanatorium lag. Hij had TBC. Mijn jongere broertje werd daar ook verpleegd. Wij gingen corresponderen en ik merkte dat hij niet gereformeerd was. Toen Fred weer thuis in Amsterdam was, drongen mijn ouders er op aan de correspondentie te stoppen. Eigenlijk vond ik het zelf ook wel een beetje kinderachtig. Vijf jaar later zocht Fred toch weer contact. Zo ontstond een vaste relatie. Fred schreef dat zijn ouders communist waren terwijl hij wist dat ik gereformeerd was. Hij dacht: “Als ze dat niet ziet zitten, kunnen we beter meteen stoppen.” Wij zijn getrouwd met toestemming van onze ouders. Later heeft mijn moeder gezegd dat ze wel een beetje spijt had van die toestemming. Ons huwelijk is ook kerkelijk bevestigd. De ouders van Fred gingen niet mee naar de kerk, maar vanaf het stadhuis regelrecht naar het restaurant. We hebben twee kinderen gekregen, Ernst en Ivo. Ernst is (pas) gedoopt toen hij zes weken oud was. Mijn vriendin Tjerkje heeft Ernst de kerk binnengedragen. Mijn schoonvader overleed op 59-jarige leeftijd. Heel rustig gaf hij zich over aan de dood, zonder angst. Voor de dood hoef je niet bang te zijn, leerde ik van hem. In christelijke gezinnen had ik mensen meegemaakt die gek werden van angst bij hun sterven.’

‘Toen we kort na het overlijden van mijn schoonvader weer eens naar de kerk wilden gaan, zei Ernst, inmiddels tien jaar oud: “Ik vind het vervelend om nu eens wel en dan weer niet naar de kerk te gaan. Je gaat iedere week of je gaat nooit.” Waarop Fred en ik in koor reageerden: “Oké. Dan gaan we nooit meer.” Ik heb nooit getwijfeld aan de juistheid van dat besluit, ook niet toen we te maken kregen met ernstige ziekten: bij Ivo werd een tumor in de borst gevonden toen hij negentien jaar was en ikzelf heb op mijn tweeënvijftigste borstkanker gehad.’

Edith Hammers (1948) is het achternichte van mijn moeder. Zij kwam regelmatig bij de Fabers langs toen zij in Coevorden de verpleegstersopleiding volgde. ‘Mijn vader was van huis uit hervormd, mijn moeder christelijk gereformeerd. Dus trouwden ze gereformeerd. Mijn oudste broer, Jan, had een waterhoofd en een medische behandeling tegen deze kwaal bestond toen nog niet. Jan overleed toen hij veertien jaar oud was. Ik was vijf jaar. Ik heb zijn dode lichaam niet gezien en ben ook niet bij de begrafenis geweest. Wel ging ik op een dag met vader naar het kerkhof, een schop in de fietstas. Voor het eerst zag ik Jans graf. “Veilig in Jezus armen”, stond in de steen gegrift. Diezelfde tekst had tijdens zijn leven ingelijst boven zijn bed gehangen, in gekalligrafeerde letters door vader geschre-

ven met Oost-Indische inkt. In stilte hebben vader en ik het graftuintje opgeruimd. En zonder iets te zeggen fietsten we even later weer naar huis. Als kind besepte ik heel goed dat mijn ouders veel verdriet hadden, maar Jan was nu in de hemel, een plek zonder ziekte en pijn. “God heeft Jan-neman bij zich geroepen”, zeiden mijn ouders. “En wat God doet is wel-gedaan.” Dat werd ons iedere dag voorgehouden, drie keer zelfs, aan het begin van iedere maaltijd. Dan bad vader het gereformeerde standaardge-bed: “O, Heer wij danken U van harte, Voor nooddruf en voor overvloed, Waar menig mens eet brood der smarte, Hebt Gij ons mild en wel gevoed, Doch geef dat onze zielen niet aan dit vergank’lijk leven kleven, Maar al-les doen wat Gij gebiedt, En eind’lijk eeuwig bij U leven. Amen.” In mijn slaapkamer hing een zelfgeschreven tekst aan de wand: “Wie meent te staan ziet toe dat hij niet valle” (1 Corinthiërs 10:12). Anders gezegd: Pas op! Wees bescheiden, want anders... Mijn moeder zat gevangen in dogma’s, maar vader wilde zich niet opsluiten in vaststaande regels en denkpatronen.’

‘Ik ging iedere week naar catechisatie, naar de jeugdclub, naar het kin-derkoor en ook nog naar de gymnastiekvereniging met de naam Plicht Roept Ons. En op Koninginnedag stapte ik gegroepd achter de muziek aan, in een wit jurkje met oranje ceintuur. Het koningshuis stond bij ons hoog in het vaandel. Ik deed belijdenis van mijn geloof, ten overstaan van de gereformeerde gemeente in Hattem. Maar de ouderlingen, die de kan-didaten op de zuiverheid van hun geloofsinzichten onderzochten, toon-den zich geërgerd toen ik geen reden kon geven waarom ik nu juist in de Gereformeerde Kerk belijdenis van het geloof wilde afleggen.’

‘Toen ik mijn man, Joop, leerde kennen en moeder vertelde dat hij hervormd was, reageerde ze in de geest van “beter iets dan niets”. Na mijn huwelijk met Joop belandde ik in de pastorie en dat had ingrijpende gevol-gen. “Kind wat verander je toch!”, zei mijn moeder. En ze bedoelde: “Ik vind dat niet fijn.” Voor mij was het een bevrijding. Ik leerde zelfstandig nadenken over geloofsvragen en over normen en waarden. De ARP werd ingeruild voor de PVDA. De christelijke school was niet langer een auto-matische keuze. De opvatting van dominee Klaas Hendrikse dat God niet bestaat maar gebeurt, sprak me aan. Eerlijk gezegd vond ik het ooit schok-kender om te horen dat Sinterklaas niet bestond. De persoonlijke relatie met God raakte op de achtergrond. Het beeld van een machtige God die alles bestiert, ligt definitief achter me. Maar toch: nu ik ouder word merk

ik af en toe dat ik meer last heb van dat oude godsbeeld dan wenselijk is.’

Frits Verboon, (1946) is het bruggetje naar mijn jongste broer Menno (1947-1988). Frits is de zoon van twee Indo's. Zijn ouders waren allebei kind uit een gemengd huwelijk en werden daarom Indo-Europeanen (Indo's) genoemd. Toen de familie Indië verliet en zich definitief in Nederland vestigde was Frits vier jaar oud. Het gereformeerde stempel drukte ook op zijn familie. Vader Verboon, die bij de spoorwegen werkte, hield vast aan strakke regels. ‘Het pension waar wij ondergebracht werden stond in Zuid-Warns. De gereformeerde kerk stond kilometers verderop in Noord-Warns. Op zondag mocht je niet fietsen en moest je te voet naar de kerk! Zelfs als we, na het gebruikelijke Indische dutje, op zondagmiddag in pyjama de tuin ingingen, riep dat kritiek op bij de dorpingen.’ De overgang van Indië naar Nederland was groot. ‘Daar was je alles, zeker de volbloed Nederlanders, maar ook als Indo was je positie bevoorrecht. Hier werd je op de vingers gekeken. En een extra “nadeel” voor mijn moeder was dat zelfs in haar meisjesnaam – Rameros – geen enkele Nederlandse achtergrond te ontwaren was. Daarenboven was ze rooms-katholiek opgevoed. Genoeg redenen om in de gaten te worden gehouden door de gereformeerden. Toen ze op een zondag slechts één keer in de kerk gesignaleerd werd, kwam de ouderling langs om te informeren of ze ziek was! Het “handen vouwen, ogen dicht”, aan het begin van de maaltijd, werd bij ons stipt in acht genomen. Maar toch... Eens had de buurjongen, tijdens het tafelgebed, zijn eigen gehaktbal vliegensvlug ingeruild voor een grotere. Maar toen hij na het amen van vader zijn ogen opende, had de jonge Verboon naast hem zijn gehaktbal alweer terug veroverd.’

Vader Verboon werkte bij de NS, aanvankelijk in Bergen op Zoom. In Indië behoorden ambtenaren tot de bevoorrechte klasse, maar in Nederland was dat niet het geval. Het gezin verhuisde naar Coevorden en Verboon senior kreeg de verantwoording over het goederenverkeer op het traject Zwolle – Emmen – Schoonebeek (olie). Zoon Frits kwam in de zesde klas van de Paul Krügerschool terecht en daar leerde hij mijn broer Menno kennen. ‘Menno was vrij vadsig, hetgeen hem de bijnaam “Slumpie” opleverde. Uiteraard had ik – Indo – ook een bijnaam. “Boontje” noemden ze me. Menno werd nogal gepest op school en ik deed daar lustig aan mee. Alleen als het te gek werd nam ik het voor hem op. Ook toen we naar het christelijk lyceum in Emmen gingen, was Menno regelmatig het middelpunt van plagerij. Maar hij groeide hard en werd vooral op sportgebied

steeds beter. En dat helpt tegen pesterijen! Mijn broer Albert en ik hebben met Menno en Joop Lubbelinkhof bij csvc (Christelijke Sport Vereniging Coevorden) een gevaarlijke aanvalslinie gevormd van het voetbalteam. Alhoewel Menno niet erg wendbaar was, was hij van grote waarde door zijn techniek en inzicht in het spelletje. Hij kwam dagelijks bij ons langs, maar hij bleef nooit eten. En hij durfde ook niet naar huis te bellen om te vragen of hij bij ons mocht blijven eten, tot grote teleurstelling van mijn moeder, die als een echte Indo van koken hield.’

‘Toen wij groter werden mochten we in de kerk op de galerij zitten. Maar dominee Van der Kolk hield ons in de gaten. Vanaf zijn preekstoel keek hij naar boven en stopte – zo nodig – met zijn preek. Als het even kon meden we de kerk. De kerk stond schuin tegenover ons huis en vader keek ons na als hij ons naar de kerk stuurde. Wij gingen dan door de ene deur, in zijn gezichtsveld, naar binnen, liepen dwars door de kerk heen en verlieten aan de andere kant, buiten het gezichtsveld van vader, het gebouw weer. Als we naar catechisatie gingen, hoefden we de zondag daarop sowieso niet naar de kerk. Dat vader zelf ook niet alles deed wat de kerk wilde, bleek wel toen hij gevraagd werd om ouderling te worden. Hij weigerde vanwege zijn “zondige” bestaan, zo liet hij de predikant weten. “Ik speel kaart en hou van dansen”, biechtte hij op. “Oh, dat doen wij ook, maar in het geniep”, zei de dominee. Moeder heeft wel veel aan de kerk gehad toen ze langdurig ziek werd’, zegt Frits. ‘Na de crematie van moeder, in 1999, vroeg dominee H. Nagelhout ons: “En, was het lichtvoetig genoeg?”’

‘Na mijn scheiding ben ik opnieuw in Groningen gaan studeren en daar kwam ik Menno tegen, die inmiddels aan z’n derde of vierde studiejaar bezig was. We hebben twee jaar in hetzelfde studentenhuus gewoond. Ik vond Menno erg veranderd. Heel zelfverzekerd en veel praatjes. Positief! Hij ging zelfs op de versiertoe. Ik ontdekte ook dat hij definitief gebroken had met de kerk en met het geloof en zich sterk afzette tegen zijn gereformeerde achtergrond. Ik had daar sowieso weinig affiniteit mee, laat staan een gevoel van woede. De kerk was voor mij vooral een sociale verplichting geweest waaraan je je ook kon onttrekken. Ik had niet de behoefte mee te gaan kankeren over de kerk en het geloof. Mijn broer Albert is samen met Menno naar het allereerste popfestival in Nederland geweest, in 1970, in het Kralingse Bos, bij Rotterdam. In die periode deed Menno ook enige ervaring op met drugs. Maar hij is daar snel van teruggekomen.

Toen hij zijn latere echtgenote Lies Koster ontmoette stond hij weer met beide benen op de grond.'

Toen Menno eenmaal z'n bestemming als psycholoog en echtgenoot gevonden had, dook hij weer geregeld op in de oude (Faber) familiekring en aanvaardde verantwoordelijkheid voor het wel en wee daar. 'Een zoon is thuisgekomen', zou moeder zeggen. Maar wel een gesecculariseerde zoon.

Dineke (1951) is de jongste van de zes kinderen Faber. Ze is in de verpleging gegaan, op aanraden van haar schoonzus Minie, mijn echtgenote. 'Eind jaren zestig was de VU nog steeds een "gereformeerd" ziekenhuis. Op zondagmorgen, voor dag en dauw sjouwde de verpleging van de ene gang naar de andere, trap op trap af, om psalmen en gezangen ten gehore te brengen. Of de patiënten het op prijs stelden om wakker gezongen te worden deed er niet toe. Je moest ervan uitgaan dat het hen zou bemoedigen. In 1973 ben ik naar Noorwegen verhuisd. In Bergen heb ik in een ziekenhuisje gewerkt dat in de jaren dertig gesticht was door Nederlandse nonnen. Zuster Agnes, een 64-jarige non had de leiding en ik was de enige verpleegkundige. Door de nonnen heb ik een andere kijk op het geloof gekregen. Hun relatie tot God was makkelijker, directer, zonder gedoe. Een van de nonnen vertelde me dat toen ze in Bergen kwam, ze geen Nederlands meer mocht spreken. Maar dat ze stiekem wel in het Nederlands bleef bidden. God zou van dat Noors van haar immers niets begrijpen.'

'Toen ik terugkwam in Nederland heb ik in Papendrecht, waar Tjerke en haar man Evert woonden, Kees Heijsteeg ontmoet. Eind 1977 zijn we getrouwd. Inmiddels was het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) onder leiding van mijn broer Mient Jan het middelpunt van actievoerend Nederland geworden. "Kernwapens de wereld uit" was het motto in die dagen, niet alleen in Nederland, maar wereldwijd. In Papendrecht werd een IKV-kern opgericht, waar ik me bij aansloot. In 1978 hebben we huis aan huis handtekeningen verzameld en 65 procent van de lokale bevolking sprak zich uit voor het verwijderen van kernwapens uit Nederland.'

'Een paar jaar later verhuisden wij naar Almere, waar we de eerste bewoners van Almere Stad bleken te zijn. Er werd gekerkt in het provinciehuis. Een groepje protestanten (gereformeerden en hervormden) en een groepje katholieken losten elkaar af op zondag. We bakten (zoete) koekjes voor en na de dienst en de nieuwkomers kregen een bloemetje. Heel op-

bouwend. Oecumenische diensten (katholiek/protestant) kwamen tot stand en mijn drie kinderen zijn oecumenisch gedoopt.’

‘Op 21 november 1981 demonstreerden 400.000 mensen in Amsterdam voor een kernwapenvrije wereld. Maar Tjerkje en ik gingen naar Nunspeet, om moeder terzijde te staan. Kort daarvoor was vader, op 15 oktober, plotseling overleden. En moeder maakte zich grote zorgen over het lot van haar oudste zoon, Mient Jan. Hij werd vaak bedreigd. Toen Mient Jan de dag na de demonstratie in Nunspeet neerstreek, zat moeder in de keuken te huilen. Mient dacht dat het was vanwege het overlijden van vader; pas later heeft hij begrepen dat het om hem ging. De vredesdemonstratie riep bij moeder oorlogservaringen wakker. In Coevorden, in de linnenkast, in de slaapkamer boven, hield moeder nog altijd een voorraadje houdbaar voedsel verborgen. Eén echte oorlogservaring verandert je leven voorgoed.’

‘Het is inmiddels 2011. Ik heb drie kinderen. Maar ook vader, moeder, Menno en Tjerkje verloren. Nooit kreeg ik antwoord op de vraag: “waarom?” Binnen de kerk in Almere kan ik het niet goed meer vinden. De oecumene is de nek omgedraaid. Of het geloof verdwenen is... ik zoek wel naar een teken. De gesprekken over dood en leven tijdens de ziekte van Tjerkje hebben me erg aangegrepen. Ik hunker nog steeds naar een stukje houvast. Misschien tegen beter weten in.’

Map Dijkstra (1951), de vriendin van Dineke, had op school een beeld van God dat niet afweek van andere gereformeerde kinderen van haar leeftijd. God zat boven in de hemel en keek met strenge blik naar beneden om te zien of wij ons goed gedroegen. ‘Mijn geloof was sterk afhankelijk van mijn voorkeuren: als ik de dominee aardig vond, dan wilde ik wel geloven wat hij zei.’ Maar Map had wel grote problemen met de strakke huisregels, zeker voor de zondag. Ze vroeg haar ouders of ze naar de openbare Parkschool mocht, omdat de kinderen daar veel meer mogen op zondag. Map was kind aan huis bij de familie Faber. ‘Als moeder Faber in haar stoel zat, ging ik bij haar zitten om over “het leven” te praten. Moeder vertelde mij dan op lieflijke toon wat er bij haar in huis wel of niet kon. Als ik “jee” zei, mocht dat niet want dat betekende Jezus en dan riep ik dus de naam van God aan voor iets waar ik hem niet direct bij nodig had.’ Bij Map thuis werd nooit over God gesproken, maar natuurlijk wel uit de Bijbel voorgelezen en gebeden.

‘Dominee Van der Kolk vond me een vreselijk kind en zei dat ik later

in de hel zou komen. Ik was bang en kon er niet van slapen. De hel was immers een grote vuurzeel!’ Map was en bleef heel actief op kerkelijk terrein. ‘Vanaf mijn twaalfde leidde ik kindernevendiensten en eens per week ook nog een jeugdclub. Later heb ik een soos opgezet, achter de kerk, waar jongeren de zaterdagavond doorbrachten.’

Map werd toegelaten op de gereformeerde sociale academie Jelburg (Baarn) omdat ze veel ervaring had met kerkelijk jeugdwerk. ‘Mijn moeder dacht: dan komt er toch nog iets van haar terecht. Maar op de Jelburg werd filosofie gedoceerd en kwam de vraag aan de orde wat godsdienst voor een mens betekent en welke plaats godsdienst binnen andere culturen inneemt. Ik kwam tot het besef dat mensen hun eigen God scheppen en vroeg me af wat ik zelf wilde. Ik gaf mijn geloof in God op. Toen ik het thuis vertelde reageerden mijn ouders geschokt. Mijn moeder zei: “Dat kan niet, zo hebben we je niet opgevoed.” En mijn vader werd bang: “Misschien komen wij zelf nu ook in de hel terecht?” Maar Map bleef bij haar keuze. Ze vindt elke godsverering de moeite waard wanneer mensen daar levenskracht uit putten, maar zelf heeft ze dat niet nodig. ‘Mijn eigen kind en m’n twee stiefkinderen zijn niet opgevoed met enig godsbesef. We hebben ze een vrije opvoeding gegeven, binnen bepaalde gedragsregels: geen overlast voor anderen zijn, de ander met respect behandelen en proberen niet te roken. Ik moedig ze aan om zelfstandig keuzes te maken en vond het niet erg als ze zouden *blowen*. Maar dat wilden ze zelf niet. We hebben vaak met elkaar gepraat over ons persoonlijk leven en de keuzes die we maken. Mijn zoon Marten is in Zweeloo bewust op een openbare school gedaan. In groep acht kreeg hij humanistische vorming en ook godsdienstles van een dominee. Hij heeft meegedaan aan een kerstspel in de kerk. Dat viel niet bij iedereen in goede aarde. De “Cocksens”, die hun kinderen naar de gereformeerde school stuurden, verfoeiden de vrijzinnigen. De kinderen zelf hadden er geen enkel probleem mee.’

‘Mijn neefje ... is een losgeslagen jongen, maar komt geregeld aanwaaien, eigenlijk al vanaf de dag dat hij kon lopen. Hij is nu negentien en het wordt wat minder. Dit voorjaar heeft hij een ernstig ongeluk gehad en op de intensive care gelegen. We zijn drie maanden lang dagelijks met hem bezig geweest. Mijn broer en schoonzus hebben contact gezocht met de dominee uit het dorp, ofschoon ze zelf niet tot de kerk behoorden. In de familie werd toen veel gebeden.’

Zie hier, de groep van mensen die ik om me heen verzameld heb als een klankbord bij het schrijven van dit boek over de opgang en ondergang van het (gereformeerde) calvinisme. De gebeurtenissen uit het verleden en het heden riepen steeds weer boeiende discussies op en allerlei nuttige raadgevingen. Ik ben jullie veel dank verschuldigd!